

Współzależność kontekstu rozwoju, stylu życia i struktury Ja¹

Anna Brzezińska

Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wprowadzenie: dwustronność związku osoba-otoczenie

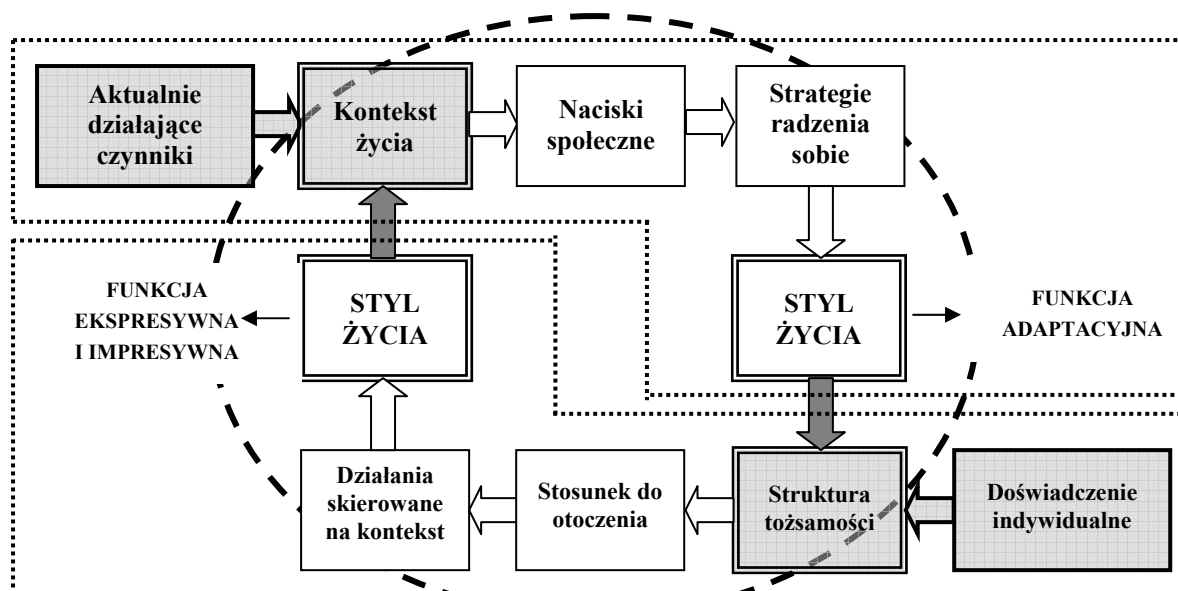
Celem moim jest ukazanie związku o charakterze współzależności (*interdependence*²) między jakością kontekstu życia jednostki a stylem życia i jakością jej struktury tożsamości. Współzależność ta odnosi się do wzajemnego wpływu, jaki wywierają na siebie w ciągu całego życia jednostka i jej otoczenie. Związek ten w psychologii opisywany i analizowany jest przede wszystkim przez koncepcje ujmujące rozwój i funkcjonowanie człowieka w kategoriach interakcji. Są to np. koncepcje ukazujące powiązania między oddziaływaniem genów i wpływem środowiska na funkcjonowanie człowieka (Bergeman, Plomin, 1989), interakcyjne koncepcje temperamentu, a szczególnie koncepcja tzw. temperamentu trudnego wg A. Thomasa i S. Chess (1977; por. także Carey, 1986, s. 39-40), J. Bronfenbrennera (1979) koncepcja pośrednich i bezpośrednich wpływów środowiska na funkcjonowanie człowieka oraz zagnieżdżonych w sobie subsystemów (*exo-*, *makro-*, *mezo-* i *mikrosystemu*) tworzących łącznie społeczne i kulturowe środowisko rozwoju człowieka, kontekstualizm R. L. Lerner (1989), wyjaśniający zachowanie człowieka w kategoriach zarówno „odpowiedzi” na oddziaływania otoczenia, jak i „prowokacji” czy – lepiej – „ewokacji” różnych zmian w otoczeniu, koncepcja H. R. Schaffera (1981, 1994a, 1994b, 1994c, 1994d, 1995a, 1995b, 2004) wzajemności wpływu matki i dziecka w procesie wczesnej socjalizacji, interakcyjne ujęcie procesu akwizycji mowy (np. Schieffelin, Ochs, 1995) *etc.*

To, że otoczenie, w jakim żyjemy oddziałuje na nas oznacza, iż z jednej strony określone warunki życia zachęcają, umożliwiają, a czasami wymuszają, ale z drugiej utrudniają, zakłócają, a czasami nawet całkowicie uniemożliwiają podejmowanie różnych działań przez jednostkę. Częste doświadczanie owych nacisków, tak zachęt (bodźców i wzmocnień pozytywnych), jak i ograniczeń (bodźców awersyjnych i wzmocnień

¹ Jest to zmieniony tekst wykładu plenarnego pt.: *Stalność i zmiana jako konteksty rozwoju człowieka*, wygłoszonego na Międzynarodowej Konferencji Naukowej nt.: *Niepokoje i nadzieje współczesnego człowieka. Człowiek w sytuacji przełomu*, zorganizowanej przez Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Częstochowie, Częstochowa - Kule, 13-15 listopada 2002 roku. Wykład ten opublikowany został w pracy zbiorowej (przygotowanej na podstawie materiałów konferencyjnych) pod redakcją R. Derbisa: *Niepokoje i nadzieje współczesnego człowieka. Człowiek w sytuacji przełomu*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

² Posługuję się tym terminem za A. Watermanem (1982). Współzależność odnosi się do takiej jakości systemu społecznego, w którym istnieją warunki do samorealizacji jednostek, a z kolei ich „indywidualne” spełnienie stymuluje kooperację i zachowania prospołeczne. Wg Watermana orientacja na wartości indywidualne jest warunkiem zachowań kooperacyjnych.

negatywnych), płynących z otoczenia owocuje powstawaniem w okresie dzieciństwa i dorastania oraz krystalizowaniem się w okresie dorosłości jakiegoś stylu życia (Newman, Newman, 1984) oraz „efektu” owego stylu życia w postaci określonej struktury *Ja*³ (por. Rys. 1).

Rys. 1. Związek między kontekstem życia i strukturą tożsamości a stylem życia jednostki

Źródło: opracowanie własne

Jednocześnie, określona struktura *Ja*, kształtująca się w okresie dzieciństwa i zyskująca odpowiedni wg J. Marcii (1980) status⁴ pod koniec późnej fazy okresu dorastania, wpływa na stosunek jednostki do siebie, do innych ludzi, z którymi wchodzi w interakcje, a także do szeroko pojmowanego otoczenia fizycznego i społecznego, i w efekcie generuje określone zachowania - zmieniające kontekst jej życia oraz dostosowujące go do potrzeb indywidualnych człowieka (por. Obuchowski, 1983, s. 98-100) zmieniających się w kolejnych fazach cyklu jej życia. Zatem struktura tożsamości, w miarę upływu czasu w sposób coraz bardziej niezależny od wpływów otoczenia generuje określony styl życia (por. Rys. 1).

Struktura tożsamości indywidualnej człowieka jest zatem zawsze w jakimś stopniu pochodną warunków społecznych, w jakich żyje on od najwcześniejszego okresu swego

³ Przyjmuję tu za E. H. Eriksonem (1964, 1968, 1987) rozróżnienie trzech struktur *Ja* vel trzech struktur tożsamości: (1) typu *wholeness*, tłumaczoną przez nas jako „swobodnie organizująca się całość” (tłum. A. Brzezińska i T. Czub w pracy: Erikson, 1995, s. 239), (2) typu *totality* czyli „całość zamknięta” (*ibidem*), (3) typu *confusion vel diffusion* (*ibidem*). Por. nasze objaśnienia w przypisie 1 w pracy: Erikson, 1995, s. 239.

⁴ Mam tu na myśli cztery statusy tożsamości (za: Marcia, 1980): tożsamość osiągnięta (*identity achievement*), tożsamość nadana / lustrzana czy inaczej przejęta (*foreclosed identity*), tożsamość moratoryjna (*moratorium identity*) i tożsamość rozproszona (*identity confusion; diffused identity*).

życia. Można powiedzieć w dużym skrócie, iż rodzaj i jakość relacji społecznych z dorosłymi (z osobami znaczącymi - opiekunami, nauczycielami, nawet osobami przypadkowo spotkanymi) oraz z rówieśnikami to podstawowe wyznaczniki rodzaju i jakości działań jednostki w różnych typowych dla wieku i płci obszarach jej aktywności, w rezultacie - różnych doświadczeń osobistych i społecznych (wiedzy o *Ja*, wiedzy o świecie, umiejętności o charakterze poznawczym i społecznym), i w ostatecznym efekcie wyraziście ujawniającym się dopiero pod koniec okresu dorastania – w odpowiedniej jakości (statusie) tożsamości człowieka w dwóch wymiarach: osobistym i społecznym⁵.

Z kolei jakość i rodzaj interakcji, w jakie ludzie wchodzą ze sobą, także z małymi dziećmi są pochodną jakości kontekstu społeczno – kulturowego, a ten z kolei jest pochodną dominującego w danym czasie historycznym ładu społecznego. W zupełnie innego typu interakcje społeczne, także wychowawcze wchodzą rodzice ze swymi dziećmi w społeczeństwach o orientacji indywidualistycznej (por. charakterystyka układu jeden-jeden czyli twarzą w twarz w diadach w naszej kulturze w odniesieniu do nabywania języka przez małe dzieci – Schaffer, 1995a), a w zupełnie inne w społeczeństwach o orientacji kolektywistycznej (np. wychowanie dzieci w kibuczach, wychowanie przez kolektyw w dawnym Związku Radzieckim). Ład totalitarny generuje zupełnie inne układy interakcji społecznych i odmienne wzorce zachowań, także zachowań opiekuńczych i edukacyjnych niż ład demokratyczny. Wiele jest zatem prawdy w powiedzeniu „jakie czasy, tacy ludzie”.

Tak więc – konkludując te wstępne rozważania - z jednej strony nasz indywidualny styl życia jest bezpośrednio pochodną warunków, w jakich żyjemy (funkcja adaptacyjna stylu życia), ale z drugiej jest pochodną nas samych – jest zewnętrznym wyrazem naszej osobowości (funkcja ekspresywna *vel* ekspresyjna i impresywna stylu życia⁶), co oznacza także, iż pośrednio jest pochodną przeszłych warunków naszego życia i działania.

Tezy niniejszego tekstu można zatem sformułować następująco:

- struktura tożsamości jest podstawowym wyznacznikiem stylu życia człowieka w okresie

---

⁵ Przyjmuję tu koncepcję M. Jarymowicz (2000, s. 117), która mówi o tożsamości osobistej czyli typu *JA* i tożsamości społecznej czyli typu *MY*.

⁶ Odwołuję się tu do koncepcji aktu komunikacji (nadawca, odbiorca, komunikat, kontekst, kontakt, kod) i sześciu funkcji języka wyróżnionych przez R. Jakobsona w pracy z roku 1960, opublikowanej w języku polskim w roku 1976: (1) skoncentrowanej na kontekście - funkcji referencyjnej (poznawczej) (Jakobson, 1976, s. 28), (2) skoncentrowanej na adresacie - funkcji emotywniej (ekspresywnej) (*op. cit.*, s. 28-29), (3) skoncentrowanej na odbiorcy - funkcji konatywniej (impresywnej) (*op. cit.*, s. 29-30), (4) skoncentrowanej na kontakcie - funkcji fatycznej (*op. cit.*, s. 30-31), (5) skoncentrowanej na kodzie - funkcji metajęzykowej (*op. cit.*, s. 31-32) i (6) skoncentrowanej na samym komunikacie - funkcji poetyckiej (*op. cit.*, s. 32-33).

dorosłości,

- struktura tożsamości typu *wholeness* generuje styl życia pełniący w sposób efektywny jednocześnie funkcję ekspresyjną i impresyjną oraz funkcję adaptacyjną w każdym typie kontekstu społecznego, tj. w warunkach stagnacji, stabilizacji i transformacji,
- struktura tożsamości typu *totality* generuje styl życia pełniący w sposób efektywny głównie funkcję ekspresyjną i impresyjną w warunkach stagnacji i stabilizacji kontekstu społecznego, w warunkach transformacji obie funkcje – adaptacyjna i ekspresyjna / impresyjna – nie są efektywnie spełniane,
- struktura tożsamości typu *confusion / diffusion* generuje styl życia pełniący w sposób efektywny głównie funkcję adaptacyjną we wszystkich typach kontekstu społecznego.

Zmiana relacji osoba – otoczenie w cyklu życia

W okresie dzieciństwa, gdy kształtują się podstawy naszej tożsamości jesteśmy bardzo zależni od jakości otoczenia, w jakim zaspokajamy istotne dla nas potrzeby. Szczególnie w okresie wczesnego dzieciństwa czyli w wieku od narodzin do ok. 2/3 roku życia od wrażliwości i aktywności dorosłych zależy rodzaj i intensywność działań dziecka i zdobytych w ich efekcie doświadczeń (por. Bornstein, 1995a, 1995b; Schaffer, 1994a, 1994b). Stopniowo i powoli kształtujący się styl zaspokajania podstawowych potrzeb oraz spełniania oczekiwań otoczenia, a więc załóżek późniejszego stylu życia pełni przede wszystkim funkcję adaptacyjną, wzmacnianą dodatkowo – poza silnymi naciskami w postaci oczekiwań i wymagań społecznych - przez dominującą w procesie wczesnej socjalizacji oraz naturalnej i instytucjonalnej edukacji funkcję socjalizacyjną (za: Rorty, 1993). Dziecko jest więc w dużym stopniu „produktem” swego najbliższego otoczenia.

W okresie dorastania, a szczególnie w drugiej jego fazie (tzw. późnej adolescencji) nasza osobista i społeczna tożsamość nabiera określonego kształtu (osiąga odpowiedni status) i to on – a już nie bezpośrednie naciski ze strony otoczenia - coraz bardziej zaczyna decydować o jakości naszej relacji z otoczeniem: od zależności (*dependence*), submisywności i bierności w przypadku statusu tożsamości rozproszonej (dyfuzyjnej) do niezależności (*independence*), dominacji i jednostronnej, ukierunkowanej na otoczenie aktywności w relacjach społecznych w przypadku tożsamości totalnie zorganizowanej. Tożsamość typu *wholeness* jest najbardziej gotowa do wchodzenia z otoczeniem w związku o charakterze współzależności (*interdependence*), tj. oparte na wzajemności i obopólności oraz naprzemienności osobistego wkładu do interakcji i tylko w

tym przypadku możemy mówić o „zdrowej” relacji, co oznacza, iż jednostka zaspokaja zarówno swe indywidualne potrzeby w formie przynajmniej nie naruszającej porządku społecznego, jak i spełnia oczekiwania otoczenia w formie pozwalającej jej zachować indywidualność i poczucie autonomii⁷. Można powiedzieć, iż w tym przypadku coraz wyrazistszy styl życia pełniąc ciągle funkcję adaptacyjną zaczyna coraz efektywniej pełnić swą funkcję ekspresyjną i impresywną.

W okresie dorosłości jednostka zaczyna zachowywać się coraz mniej impulsywnie i jednocześnie coraz mniej reaktywnie w odpowiedzi na naciski otoczenia, staje się natomiast coraz bardziej zależna od posiadanego statusu tożsamości. Można zatem mówić o kształtowaniu się i krystalizowaniu określonego stylu życia, co przez wielu badaczy jest ujmowane jako jedno z ważniejszych zadań rozwojowych okresu dorosłości (por. Havighurst, 1981; Newman, Newman, *op. cit.*). Oznacza to, iż osoby dorosłe o różnych statusach tożsamości, „wyniesionych” z okresu dorastania, będą zachowywały się odmiennie w takich samych sytuacjach, inaczej bowiem będą je spostrzegały i inaczej interpretowały ich znaczenie tak dla siebie – w kategoriach prywatnego świata sensów, jak i w kategoriach utrwalonych konwencją systemu znaczeń społecznych (Wygotski, 1971; por. Brzezińska, 2000b, s. 234, rys. 48.2). Styl życia w miarę upływu lat i przechodzenia przez kolejne cykle dorosłości – wczesną, środkową i późną - pełni coraz wyraźniej funkcję ekspresyjną, umożliwiając jednostce „realizowanie siebie” (wyrażanie siebie) w formach coraz bardziej własnych, indywidualnych oraz funkcję impresywną, dostosowującą otoczenie do potrzeb jednostki. Oczywiście, formy owego wyrażania będą różne, zależne jednak przede wszystkim od jakości struktury tożsamości indywidualnej.

I tak, w przypadku osób z tożsamością typu *totality* możemy spodziewać się dużej jednolitości i sztywności form wyrażania siebie, swej indywidualności (funkcja ekspresyjna) oraz dużego podobieństwa sposobów wywierania wpływu na otoczenie (funkcja impresywna). Formy te mogą nie przystawać do zmieniających się zwłaszcza w czasach transformacji oczekiwań społecznych, aktualnych trendów czy mód i czasami narażać jednostkę na wykluczanie poza grupę. Osoby z tożsamością typu *confusion-diffusion* – jako najbardziej zależne od pola (wg określenia Witkina) – będą cechowały się dużą różnorodnością i zmiennością (labilnością), czasami trudno przewidywalną dla otoczenia, form ujawniania swej indywidualności. Wreszcie, osoby z tożsamością typu *wholeness* będą

---

⁷ A. Lewicki (1969, s. 16) mówi w tym przypadku o równowadze funkcji osobistej i funkcji społecznej zachowania.

ujawniały swą indywidualność, jak i wywierały wpływ na otoczenie w sposób bardzo zróżnicowany, zależny tak od ich aktualnych potrzeb, zamiarów, jak i aktualnej sytuacji, a więc w sposób elastyczny, ale stabilny czyli przewidywalny dla otoczenia.

Splatanie się dwóch kontekstów życia: czas i przestrzeń społeczna

Życie człowieka w każdym okresie jego życia zanurzone jest jednocześnie w dwóch kontekstach: w przestrzeni społecznej i w czasie. Można te dwa konteksty opisać nieco metaforycznie w dwóch wymiarach. Po pierwsze, w wymiarze wertykalnym i wtedy będziemy mówić o zanurzeniu jednocześnie w kilku kontekstach społecznych o różnym stopniu złożoności, a po drugie, w wymiarze horyzontalnym, czyli na osi czasu: (1) przeszłości – teraźniejszości – przyszłości jednostki i (2) przeszłości – teraźniejszości – przyszłości otoczenia (kontekstu społecznego), w którym żyła, żyje i będzie żyła.

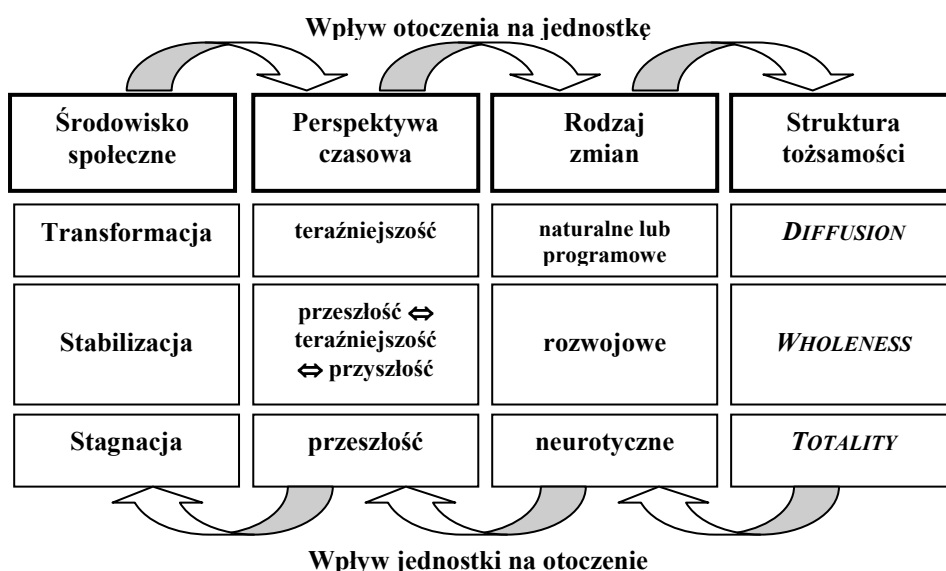
Rezultatem jednoczesnego uwzględnienia obu wymiarów w analizie funkcjonowania człowieka jest pytanie o psychologiczne skutki dla kształtowania się tożsamości doświadczania (w okresie dzieciństwa i dorastania) życia i działania w kontekście stagnacji, stabilizacji bądź transformacji. H. Bee (1998) zwraca uwagę na to, iż różne wydarzenia życiowe pozostawiają w nas inne ślady w zależności od tego, w jakim momencie naszego życia się pojawiły. Ich wpływ jest znacznie większy i bardziej długotrwały, jeżeli pojawiły się w okresach sensytywnych, tj. w okresach kryzysów rozwojowych (por. Brzezińska, 2000a) niż wtedy, gdy pojawiły się w innych fazach cyklu rozwoju. To, co znaczące dla małego dziecka, nie musi być znaczące w ogóle albo znaczące tak samo dla dorastającego czy dorosłego w okresie np. środkowej fazy dorosłości.

Analiza funkcjonowania człowieka w wymiarze wertykalnym czyli w kontekście społeczno-kulturowym, a więc w całej jego społecznej złożoności (*social complexity* – por. Hinde, Stevenson-Hinde, 1994, s. 45; por. ich Rys. 1 na s. 48) oznacza, iż interesuje nas jego społeczne *tu i teraz*, bowiem zależnie od wieku, płci, pozycji zajmowanej w rodzinie i innych grupach, strukturach formalnych i nieformalnych podlega on oddziaływaniu różnych nacisków społecznych artykułowanych w postaci oczekiwań, wymagań i żądań określających sposób jego zachowania się w różnych sytuacjach. Zajmując różne pozycje w różnych strukturach społecznych podlega w tym samym czasie różnym naciskom, czasami sprzecznym, czasami zgodnym ze sobą i to wyznacza kierunek jego działań oraz określa środki służące realizacji ważnych dla niego w danym momencie życia celów, tak osobistych, jak i społecznych.

Z kolei analiza funkcjonowania człowieka w wymiarze horyzontalnym oznacza rozpatrywanie jego zachowania w kontekście czasu, tj. splatania się doświadczeń z przeszłości, aktualnie spostrzeganej i przeżywanej terażniejszości (Erikson mówi tu o aktualności (*actuality*), 1995, s. 232, por. przypis 1) oraz wyobrażenia przyszłości bardziej (w postaci programu czy projektu życia), czy mniej (w postaci marzenia czy doraźnej prognozy) wyrazistego i uświadamianego.

Psychologiczny kontekst życia i rozwoju a struktura tożsamości

Owe dwa wspomniane wyżej konteksty – społeczny i czasowy - splatają się w toku życia człowieka w każdym kolejnym okresie cyklu rozwojowego i tworzą psychologiczny kontekst jego działania i rozwoju. Biorąc pod uwagę jednocześnie dwie perspektywy funkcjonowania człowieka – społeczną i czasową - wyróżnić można trzy rodzaje kontekstu psychologicznego: (1) kontekst konserwatywny czyli stagnacja społeczna, (2) kontekst labilny czyli transformacja społeczna i (3) kontekst stabilny czyli stabilizacja społeczna. Każdy z nich tworzy inne warunki do działania (dostępność celów i środków ich realizacji) i stawia inne wymagania przed ludźmi. Poprzez nacisk na różne perspektywy czasowe „ewokuje” określony rodzaj zmian⁸, stymulując do podejmowania takich, a nie innych działań i - w rezultacie - przyczynia się do powstawania u osób dorastających oraz utrwalania u już dorosłych określonej struktury tożsamości *Ja* (por. Rys. 2.).

Rys. 2. Psychologiczny kontekst życia a zmiany rozwojowe

Źródło: opracowanie własne

⁸ Odwołuję się to do koncepcji czterech rodzajów zmian osobowości wyróżnionych przez K. Obuchowskiego (1985, s. 208-219; por. Brzezińska, 2000a, s. 32-36). Wyróżnia on zmiany naturalne (koncentracja na *tu i teraz* czyli na terażniejszości), programowe (koncentracja na przyszłości), neurotyczne (koncentracja na przeszłości) i rozwojowe (integracja trzech perspektyw czasowych).

W kontekście, w którym zachodzą szybkie, a często gwałtowne i przez to trudne do przewidzenia zmiany na wielu piętrach i w różnych strukturach społecznych jednocześnie, a więc w warunkach transformacji społecznej najbardziej adaptacyjne, przynajmniej w krótkiej perspektywie czasowej, będą zachowania skupione przede wszystkim na terażniejszości, związane z poszukiwaniem optymalnych warunków do zaspokajania swych potrzeb osobistych i społecznych oraz efektywnego wykorzystywania tego, co akurat się zdarza wokół nas (eksploracja zasobów otoczenia, wykorzystywanie okazji, korzystanie z różnorodności i zmienności ofert). Dla osób z tożsamością osiągniętą (typu *wholeness*) niesie to z sobą ryzyko przesunięcia się w stronę tożsamości moratoryjnej (por. Waterman, 1982; za: Oleszkowicz, 1995, s. 30-32) na skutek gwałtownego poszerzenia pola eksploracji, osobom z tożsamością moratoryjną i dyfuzyjną utrudnia to przejście do tożsamości osiągniętej z tego samego powodu – nadmiernego rozwinięcia eksploracji zasobów otoczenia i własnych, a dla osób z tożsamością nadaną (typu *totality*) taki kontekst jest i poznawczo i emocjonalnie trudny do zniesienia, ciągła zmienność i niska przewidywalność zdarzeń mogą być interpretowane jako utrudnienie w realizacji własnego planu działania lub jako zagrożenie dla cenionych wartości. W wymiarze ogólnym kontekst transformacji niesie z sobą przede wszystkim ryzyko nadmiernego skupiania się na przyszłości i planowania swojego życia, a następnie realizowania owego scenariusza „krok po kroku”. Wg K. Obuchowskiego (1985) powoduje to w efekcie – paradoksalnie - niewykorzystywanie szans (a nawet ich odrzucanie), jakie niesie terażniejszość i ewokuje tzw. zmiany programowe. Oznacza to, innymi słowy, uzależnienie się człowieka od warunków, w których żyje.

W warunkach stagnacji społecznej czyli kontekstu społecznego nastawionego na kulturowanie przeszłości, z dominacją socjalizacji i edukacji opartych na modelu transmisji kulturowej i – wg określenia Margaret Mead (1978) – dominacji kultury postfiguracywnej, kiedy to młodsze pokolenie jest socjalizowane przez pokolenie starsze, a większość interakcji społecznych ma charakter jednostronny (np. od dorosłego do dziecka, od nauczyciela do ucznia, od pracodawcy do pracownika) powstają warunki do kształtowania się i utrwalania tożsamości typu *totality* czyli statusu tożsamości nadanej. Oznacza to, iż tożsamość zgodnie z tradycją „nadawana” jest młodszemu pokoleniu przez starsze pokolenie. Osoby wchodzące w dorosłość z tożsamością nadaną mają szansę w warunkach stagnacji utrzymać i utrwalić ten status. Osoby o tożsamości moratoryjnej dzięki silnym naciskom na podejmowanie zobowiązań i wywiązywanie się z nich z jednej strony, a z drugiej dzięki obecności wyraźnych wzorców pożądanym społecznie zachowań (grzecznego dziecka, dobrego ucznia,

efektywnego pracownika, dobrej żony i matki, zaradnego ojca – głowy rodziny) zacząć osiągać status tożsamości nadanej. Osoby o tożsamości rozproszonej mogą pogubić się i rozproszyć jeszcze bardziej i są kandydatami do osiągnięcia tzw. tożsamości negatywnej w myśl zasady „lepiej taka niż żadna”. Wreszcie, osoby z tożsamością osiągniętą, jeżeli same nie wytworzą sobie odpowiedniej niszy społecznej przeciwdziałającej nadmiernemu zanurzaniu się w przeszłości i pozwalającej im na zachowanie swego indywidualnego stylu życia oraz umożliwiającej im dokonywanie mimo wielu utrudnień eksploracji w różnych ważnych dla nich obszarach aktywności mogą przejść również w kierunku tożsamości nadanej. Charakterystyczna dla okresów stagnacji koncentracja na kultywowaniu przeszłości ewokuje wg koncepcji K. Obuchowskiego (1985) zmiany neurotyczne. Ich cechą charakterystyczną jest to, że nadmierne skupianie się na przeszłości powoduje niezauważanie lub odrzucanie wyzwań/zadań, jakie niesie z sobą teraźniejszość, co z kolei powoduje, iż człowiek nie tylko nie rozwija się w sposób „naturalny”, „siłą rozpędu”, co jest charakterystyczne dla czasów transformacji, ale coraz bardziej alienuje się na skutek zwiększającego się dystansu wobec rzeczywistości społecznej.

Trzeci typ kontekstu społecznego – stabilizacja – charakteryzuje się przede wszystkim dobrą integracją wszystkich trzech perspektyw czasowych. Ludzie korzystają ze swych przeszłych doświadczeń tak indywidualnych, jak i zbiorowych (cenią tradycję, ważne są dla nich ich „korzenie”, chcą wiedzieć skąd pochodzą), w pełni wykorzystują to, co dzieje się aktualnie, ale także projektują swoją przyszłość i z punktu widzenia owych planów podejmują odpowiednie działania. K. Obuchowski (1985) mówi w tym przypadku o zmianach prawdziwie rozwojowych, kiedy to jednostka harmonijnie integruje trzy perspektywy czasowe realizując zadania znaczące zarówno osobiście, jak i spełniające oczekiwania otoczenia. Korzystanie z przeszłych doświadczeń ma jednak zupełnie inny charakter niż w przypadku kontekstu stagnacji – tutaj owe przeszłe doświadczenia łącznie z nowozdobytymi służą do rozwiązywania problemów aktualnych w kontekście przyszłych zadań życiowych, jednostka staje się prawdziwym konstruktorem swego losu. Nie jest „więźniem” ani swojej indywidualnej ani zbiorowej przeszłości, a twórczo przekształca i wykorzystuje zarówno swoje zasoby, jak i „dorobek ludzkości” i to, co niesie aktualność. Poprzez zachowanie równowagi między korzystaniem z okazji do eksploracji a akceptowaniem, także aktywnym modyfikowaniem nacisków społecznych na podejmowanie decyzji i przyjmowanie odpowiedzialności za własne postępowanie kontekst ten sprzyja rozwojowi osób z

tożsamością osiągniętą, a pozostałym daje szansę jej osiągnięcia czyli umożliwia zmianę statusu tożsamości osiągniętego wcześniej.

Generalnie więc można powiedzieć, iż do kontekstu transformacji najlepiej „dopasowana” jest struktura tożsamości typu moratoryjnego, a także dyfuzyjnego, do kontekstu stagnacji - struktura tożsamości nadanej, a w warunkach stabilizacji najpełniej rozwijają się osoby z tożsamością osiągniętą.

Zawsze jednak można postawić pytanie o to, dlaczego życie i podejmowanie działań w określonym kontekście społeczno – czasowym nie u wszystkich osób nawet w tej samej grupie wiekowej i rodzajowej (kobiety – mężczyźni) czy w tym samym pokoleniu doprowadza do takich samych skutków psychologicznych w postaci struktury tożsamości o podobnych właściwościach i podobnego stylu życia:

- dlaczego część ludzi, mimo wyraźnie niesprzyjających rozwojowi warunków np. w okresach stagnacji lub szybkiej i gwałtownej transformacji, wzmacnia swą strukturę typu *wholeness* czyli rozwija swą osiągniętą tożsamość, a część przechodzi ze statusu tożsamości osiągniętej do statusu tożsamości moratoryjnej i nawet rozproszonej?
- dlaczego w warunkach stabilizacji, dających poczucie bezpieczeństwa i pozwalających na przewidywanie skutków swych działań i w krótszej i w dłuższej perspektywie czasowej część ludzi nie może przejść ze statusu tożsamości rozproszonej do moratoryjnej, by po jakimś czasie osiągnąć status „tożsamości osiągniętej”?
- dlaczego w tych samych warunkach – stabilizacji, dającej przecież bazowe poczucie bezpieczeństwa – niektóre osoby z tożsamością nadaną tak usilnie bronią się przed zmianami, unikają eksploracji, nie podejmują działań choćby minimalnie ryzykownych?
- dlaczego nie wszystkie osoby z tożsamością nadaną korzystają z szans rozwoju, jakie stwarza transformacja i nie poszerzają pola eksploracji o nowe zadania, nie korzystają z wielości i różnorodności ofert, a nowe zadania, jakie przed nimi stają usiłują rozwiązywać „starymi sposobami”, mimo jaskrawo widocznej ich nieefektywności?

Odpowiedź na te wszystkie - tak różne - pytania wtedy, gdy odnoszą się one do ludzi już dorosłych jest jedna i podobna. Otóż, sama jakość kontekstu społecznego w danym momencie naszego życia to tylko jeden z czynników determinujących nasze zachowanie. Drugi równie istotny czynnik to struktura naszej tożsamości i ściśle powiązany z nią i służebny wobec niej styl życia. Osoba o tożsamości nadanej interpretuje świat w zupełnie innych kategoriach niż osoba o tożsamości osiągniętej czy moratoryjnej. Jej utrwalany przez

lata styl życia, spójny ze strukturą tożsamości „nakazuje” jej zachowywać się w odpowiedni sposób - taki, który nie narusza owej spójności i nie budzi poczucia zagrożenia. Tak więc nawet w warunkach znacznej swobody, możliwości dokonywania wyborów, osłabienia kontroli zewnętrznej, nacisków na własne autorskie rozwiązania *etc.* osoba z tożsamością nadaną (*totality*) bardzo często zachowa się tak, jak zawsze, tj. zgodnie z utrwalonym schematem postępowania. Tylko wtedy bowiem czuje się „w porządku” tak wobec siebie, jak i wobec innych.

Styl życia a struktura tożsamości

W tym miejscu przywołajmy koncepcję stylów życia proponowaną A. Sicińskiego (2002). Styl życia to według niego: „zespół codziennych zachowań (sposób postępowania, aktywność życiowa), specyficzny dla danej zbiorowości lub jednostki (treść i konfiguracja owych zachowań); a inaczej mówiąc: charakterystyczny sposób bycia odróżniający daną zbiorowość lub jednostkę od innych. Na całość, jaką stanowi styl życia, składają się (...): zachowania ludzi zróżnicowane co do zakresu i formy (...); motywacje owych zachowań (przypisywane im znaczenia i wartości); a także pewne funkcje rzeczy będących rezultatami, bądź celami, bądź instrumentami owych zachowań (...)” (*op. cit.*, s. 22-23). Główną kategorią analizy stylu życia jest wg niego kategoria wyborów dokonywanych przez człowieka (*op. cit.*, s. 77), a główne kryterium, pozwalające na dokonanie klasyfikacji stylów życia odnosi się do możliwości dokonywania wyborów (jest – nie ma) i dotyczy sytuacji wybierania. Pozostałe kryteria odnoszą się do orientacji życiowej osoby, która ma możliwość dokonywania wyborów w środowisku, w którym żyje (*op. cit.*, s. 83):

- (a) gotowość korzystania z możliwości dokonywania wyborów (jest – nie ma),
- (b) postępowanie zgodnie z utrwalonymi wzorcami zachowania (tak – nie),
- (c) charakter ukierunkowania podjętego działania (autoteliczne – instrumentalne),
- (d) orientacja podjętego działania (konserwatywna – innowacyjna).

Kolejne stosowanie tych kryteriów pozwala Sicińskiemu (*op. cit.*; por. jego schemat na s. 84 cytowanej pracy) na wyodrębnienie sześciu stylów życia. Dokonajmy ich krótkiej charakterystyki poszerzając jednak lakoniczny opis dokonany przez samego autora w cytowanej pracy poprzez ich odniesienie do koncepcji J. Marcii (1980) oraz do wyodrębnionych przez E. H. Eriksona (1964, 1968, 1987) trzech struktur tożsamości i analizowanych przez nas wyżej trzech typów psychologicznych kontekstów rozwoju – stagnacji, stabilizacji i transformacji, przyjmując, iż kontekst pierwszy czyli stagnacja jest

najbardziej „zamknięty”, a kontekst trzeci czyli transformacja jest najbardziej „otwarty”⁹.

Styl I – kształtujący się w toku życia w kontekście społecznym znacznie ograniczającym możliwość dokonywania wyborów przez człowieka; styl taki będzie się kształtował przede wszystkim w warunkach stagnacji, w środowiskach zamkniętych (np. w rodzinach o małej liczbie kontaktów zewnętrznych), mocno skodyfikowanych czy zrytualizowanych, w których jednostka podlega silnym naciskom w postaci oczekiwań społecznych, wyraźnie określających sposób jej postępowania w różnych sytuacjach i jednocześnie silnej kontroli zewnętrznej. Warunki takie sprzyjają kształtowaniu się tożsamości nadanej, czy wg Eriksona - struktury *Ja* typu *totality*.

Styl II – kształtujący się wtedy, gdy człowiek potencjalnie ma możliwość dokonywania wyborów, ale nie czyni tego i unika sytuacji, w których musiałby takie decyzje podejmować. Tutaj „czynnikiem odpowiedzialnym” za taki styl działania mogą być pewne właściwości jednostki, np. przekonanie o braku możliwości wpływu na zdarzenia, poczucie bezradności, lęk przed oceną „neurotyczne” uwiązanie w przeszłości, ale także czynniki społeczne takie, jak brak wzorców aktywnego czy skutecznego działania (np. w rodzinach w kolejnym pokoleniu bezrobotnych i z poczuciem społecznego wykluczenia lub rzeczywiście wykluczonych, np. bezdomnych).

Styl III – kształtujący się w takim otoczeniu, które nie tylko umożliwia, ale i zachęca do podejmowania samodzielnych wyborów, problem jednak polega na tym, iż jednostka z jednej strony dysponuje ubogim repertuarem środków działania, np. jako skutkiem zaniedbań wychowawczych, deprivacji, życia w środowisku ubogim czy nadmiernie jednolitym kulturowo, a z drugiej nie bardzo wie, co jest dla niej ważne, na czym jej zależy. Jest więc - w wymiarze poznawczym - gotowa do podejmowania decyzji i dokonywania wyborów, ale nie umie tego robić (ubogi repertuar behawioralny) i nie potrafi określać celów/priorytetów swych działań (niska gotowość motywacyjna), w wielu sytuacjach więc nie jest w stanie korzystać z ofert środowiska. Widoczne jest to szczególnie w czasach transformacji, gdy ludzie mimo obiektywnych możliwości działania w nowy sposób nie umieją skorzystać z szansy, jakie one niosą.

Styl IV – kształtujący się w kontekście społecznym wzmacniającym aktywność jednostki, ale jednocześnie nastawiony na podejmowanie takich działań, które ważne są dla człowieka

---

⁹ Korzystam tu z koncepcji B. Bernsteina (1980) otwartego i zamkniętego stylu komunikacji w rodzinach o – odpowiednio - zorientowanym na osobę i pozycjonalnym stylu socjalizacji dziecka w rodzinie.

„same przez się”, stanowią „cel sam w sobie”. Tutaj aktywność jednostki jest bardziej skoncentrowana na tym, „jak” niż „po co” i przypomina działanie dziecka czerpiącego przyjemność bardziej z samego procesu działania niż z osiągnięcia celu. Jest to styl charakterystyczny dla osób z tożsamością dyfuzyjną bądź moratoryjną. Charakteryzuje ich wysoki poziom tego, co Gordon Allport (1961; za: Newman, Newman, 1984) określał jako funkcjonalnie autonomiczną motywację, czyli sytuację taką, gdy zachowanie podjęte w jakimś celu zaczyna przynosić także samo z siebie satysfakcję, zaczyna być wartościowe dla osoby niezależnie od pierwotnych gratyfikacji, jakie przynosi. Można by tu też szukać wyjaśnienia w koncepcji Karola Bühlera (1924, 1927; por. Brzezińska, 2000a, s. 105) – w tzw. teorii przyjemności funkcjonalnej.

Styl V – charakteryzujący się przede wszystkim podejmowaniem działań nastawionych na zachowanie *status quo*, tj. działań o charakterze zachowawczym, konserwujących istniejącą sytuację. Styl ten jest „przedłużeniem” tożsamości typu *totality* (nadanej) i może być bardzo efektywny w warunkach stagnacji i stabilizacji społecznej. Utrwala on bowiem zastany ład społeczny i jednocześnie dostarcza jednostce informacji zwrotnych, iż jej działania są skuteczne. Działa tu mechanizm samowzmacniania, gdyż jednostka taka aktywnie poszukuje „podobnych do siebie”, i jak pisał Erikson (1964, s. 429-442) „zachowuje swoją spójność dzięki zasadzie włączania w obręb całości wszystkiego, co ‘naturalnie’ bądź ‘logicznie’ należy do jednej kategorii, i bezwzględnego wykluczania poza obręb całości wszystkiego, co obce, (...) przypomina więc figurę, w której podkreślane są granice”.

Styl VI – cechujący się dominacją działań prowadzących do zmiany istniejących stanów rzeczy, działań o charakterze innowacyjnym, twórczych, zmieniających warunki, w których jednostka żyje. Jest najbardziej charakterystyczny dla osób o statusie tożsamości osiągniętej czyli dla tożsamości typu *wholeness*, która wg Eriksona (*ibidem*) jest takim typem integracji, który „oznacza takie złożenie części, nawet zupełnie różnych części, które tworzy płodny związek i przynoszącą korzyści organizację”.

Wykorzystując koncepcję A. Sicińskiego oraz podsumowanie zawarte w Tab. 1 dokonajmy globalnej charakterystyki stylów życia. Ze względu na dominujący typ kontekstu psychologicznego, w którym jednostka zaspokaja swe potrzeby i spełnia podstawowe kierowane ku niej oczekiwania społeczne wyróżnimy trzy grupy stylów życia.

Styl A - najbardziej adaptacyjny w warunkach stagnacji społecznej i przez te warunki podtrzymywany: zanurzony w historii osobistej i społecznej, oderwany od aktualności (w sensie eriksonowskim) i budujący jedynie krótkoterminowe plany i doraźne prognozy, a więc

stymulujący i podtrzymujący głównie zmiany neurotyczne, rzadziej naturalne – kształtuje się tu i rozwija struktura tożsamości typu *totality* (przy dominacji zmian neurotycznych) lub typu *confusion/diffusion* (przy dominacji zmian naturalnych).

Tab. 1. Psychologiczny kontekst rozwoju, struktura tożsamości i styl życia

Spoleczny kontekst rozwoju	Dominująca perspektywa czasowa	Rodzaj zmian, struktura <i>Ja</i> i status tożsamości	Dominująca funkcja oraz styl życia wg A. Sicińskiego
A stagnacja	<ul style="list-style-type: none"> ▪ uwięzienie w przeszłości ▪ dystans wobec terażniejszości lub jej odrzucanie ▪ brak projektów przyszłości 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zmiany neurotyczne lub naturalne ▪ tożsamość nadana lub dyfuzyjna ▪ struktura <i>Ja</i> typu <i>totality</i> lub typu <i>confusion/diffusion</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dominuje funkcja ekspresyjna i impresywna stylu życia ▪ styl I <i>Zablokowany</i> ▪ styl II <i>Wycofujący się</i>
B stabilizacja	<ul style="list-style-type: none"> ▪ korzystanie z <i>tu i teraz</i> ▪ harmonijna integracja terażniejszości zarówno z przeszłością, jak i z przyszłością ▪ projekty na przyszłość 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zmiany rozwojowe ▪ tożsamość osiągnięta ▪ struktura <i>Ja</i> typu <i>wholeness</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ równowaga funkcji ekspresyjnej i impresywnej oraz adaptacyjnej stylu życia ▪ styl IV <i>Nastawiony na tu i teraz</i> ▪ styl V <i>Konserwatywny: Konformista</i> ▪ styl VI <i>Dojrzały: Innowacyjny</i>
C transformacja	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nacisk na terażniejszość ▪ budowanie doraźnych prognoz, brak planowania ▪ dystans wobec osobistej i społecznej przeszłości lub ▪ nacisk na przyszłość ▪ budowanie scenariusza przyszłości ▪ odcięcie się od przeszłości 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zmiany naturalne ▪ tożsamość moratoryjna lub dyfuzyjna ▪ struktura <i>Ja</i> typu <i>confusion / diffusion</i> lub moratorium lub ▪ zmiany programowe ▪ tożsamość z ryzykiem „nowego nadania” ▪ struktura <i>Ja</i> typu typu <i>totality</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dominuje funkcja adaptacyjna stylu życia ▪ styl III <i>Poszukujący</i> ▪ styl IV <i>Nastawiony na tu i teraz</i> lub ▪ styl V <i>Konserwatywny: Rytualista</i> ▪ styl VI <i>Dojrzały: Rewolucjonista</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Erikson (1964, 1968, 1987); Obuchowski (1985); Siciński (2002)

Styl B - najbardziej adaptacyjny w warunkach stabilizacji społecznej: zanurzony w osobistej i społecznej historii życia jednostki, ale jednocześnie efektywny *tu i teraz* oraz oparty na własnym projekcie swego życia, a więc uruchamiający zmiany prawdziwie rozwojowe – owocuje to strukturą tożsamości typu *wholeness*.

Styl C - najbardziej adaptacyjny w warunkach transformacji społecznej: oderwany od osobistej i społecznej historii, które mogą stanowić obciążenie nie pozwalające w pełni korzystać z wielości i różnorodności aktualnych ofert; realizuje się dwiema ścieżkami: (1) instrumentalne wykorzystywanie terażniejszości i skupianie się na realizowaniu krok po kroku scenariusza swego życia czyli uruchamianie zmian programowych - powstaje i krystalizuje się struktura tożsamości typu *totality* (lepiej: *new-totality*) albo też (2) nadmierne

korzystanie z szansy eksploracji, rozpraszanie się i stałe poszukiwanie czyli uruchamianie zmian naturalnych - powstaje i utrwała się struktura tożsamości typu *confusion/diffusion* (przy braku odpowiednich wzorców społecznie odpowiedzialnego zachowania) lub moratoryjnego (przy zakotwiczeniu w dobrze społecznie funkcjonujących strukturach formalnych i/lub nieformalnych).

Zakończenie

Psychologiczny kontekst życia człowieka, tj. środowisko społeczne „wyrażające się” w jakości związków z ludźmi i perspektywie czasowej nadającej sens jego poczynaniom, jest ważnym czynnikiem determinującym obok jego doświadczeń indywidualnych sposoby zaspokajania ważnych potrzeb osobistych i społecznych. Sposoby te, powstające i utrwalające się w okresie dzieciństwa i dorastania tworzą w okresie dorosłości charakterystyczny dla każdego z nas styl życia. Styl ten to także istotna część naszej osobistej i społecznej tożsamości.

Najpełniej możemy wszystkie swoje potrzeby zaspokajać w sytuacji stabilizacji społecznej. W czasach stagnacji zakłóceniom ulega przede wszystkim proces zaspokajania potrzeb indywidualnych, z kolei czasy transformacji społecznych niosą z sobą ryzyko niewłaściwego zaspokajania stale zmieniających się oczekiwań społecznych, ale też i wielką szansę rozwoju naszych potrzeb indywidualnych. Od innej strony rzecz ujmując można powiedzieć, iż sytuacja gwałtownej zmiany społecznej jest swoistym „papierkiem lakmusowym”, pokazującym prawdziwą naturę / tożsamość człowieka. Tylko wtedy bowiem, gdy zawodzą stare, wypróbowane i często niezawodne sposoby zachowania, a naciski ze strony otoczenia albo wymagania sytuacji stają się dotkliwie emocjonalnie lub trudne poznawczo człowiek może odkryć, kim jest naprawdę i jaki jest oraz co potrafi:

- czy był dotąd aktorem czy pionkiem (w czyich rękach)?
- czy ma rzeczywiście poczucie osobistej przyczynowości i jest gotów brać swój los w swe ręce?
- czy myślał, że ma kontrolę nad sobą i swymi działaniami, a teraz okazuje się, że nie potrafi efektywnie działać sam i potrzebuje opiekuna (kierownika, kontrolera)?
- czy też może nie wiedział, że może być autonomiczny, nie chciał tego w obawie przed odpowiedzialnością, albo jego autonomia była obiektywnie znacznie ograniczona (przez jakie warunki)?

Sytuacja zmiany społecznej niesie więc ze sobą zawsze ryzyko zakłócenia dotychczasowego toku rozwoju, ale jest także szansą tak dla jednostki, jak i dla znaczących w jej życiu ludzi dokonania istotnych zmian w swym sposobie życia i w myśleniu o swej przeszłości.

Celem moim było ukazanie związku o charakterze współzależności między jakością kontekstu życia jednostki, a stylem jej działania oraz „efektem” w postaci określonej struktury *Ja*. Jako punkt wyjścia przyjęto, iż życie człowieka zanurzone jest jednocześnie w dwóch kontekstach: (a) społeczno-kulturowym i (2) czasu. Owe dwa konteksty splatają się w toku życia człowieka i tworzą psychologiczny kontekst jego działania i rozwoju: (A) labilny – zanurzenie w terażniejszości, (B) stabilny - korzystanie z przeszłych doświadczeń do rozwiązywania problemów aktualnych w kontekście przyszłych zadań życiowych, (C) konserwatywny - zanurzenie w przeszłości. Po drugie, zgodnie z koncepcją zmian osobowości wg K. Obuchowskiego wyróżniono trzy rodzaje zmian: rozwojowe - jednostka harmonijnie integruje trzy perspektywy czasowe realizując zadania znaczące zarówno osobiście, jak i spełniające oczekiwania otoczenia, naturalne i neurotyczne – poddanie się losowi lub nadmierne skupianie się na przeszłości i niezauważanie lub odrzucanie wyzwań/zadań, jakie niesie terażniejszość, programowe - nadmierne skupianie się na przyszłości i planowanie swojego życia, a następnie konsekwentne realizowanie owego scenariusza. W efekcie wyróżniono trzy style życia: (I) zanurzony w osobistej historii, ale jednocześnie efektywny *tu i teraz* i oparty na własnym projekcie swego życia, (II) zanurzony w osobistej historii życia, oderwany od aktualności (w sensie eriksonowskim) i budujący doraźne plany krótkoterminowe, (III) oderwany od osobistej historii życia, instrumentalnie wykorzystujący terażniejszość i skupiający się na realizowaniu krok po kroku scenariusza swego życia.

Literatura

- Bee, H. L. (1998, II wyd.). *Lifespan development*. New York, NY.: Longman. Addison Wesley Educational Publishers, Inc (wydanie polskie pt.: *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań: 2004, Wydawnictwo Zysk i S-ka; przekład: Aleksander Wojciechowski, redakcja naukowa: Anna Brzezińska).
- Bergeman, C. B., Plomin, R. (1989). Genotype – environmental interaction. W: M. H. Bornstein, J. S. Bruner (red.), *Interaction in human development* (s. 157-172). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Bernstein, B. (1983). Socjolingwistyczne ujęcie procesu socjalizacji: uwagi dotyczące podatności na oddziaływania szkoły. W: G. W. Shugar, M. Smoczyńska (red.), *Badania nad rozwojem języka dziecka* (s. 557-598). Warszawa: PWN.
- Bornstein, M. H. (1995a). Pomiedzy opiekunami a ich potomstwem: dwa rodzaje interakcji i ich konsekwencje dla rozwoju poznawczego W: A. Brzezińska, G. Lutomski, B. Smykowski

- (red.), *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 39-63). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Bornstein, M. H. (1995b). Międzykulturowe porównania w badaniach nad rozwojem: aktywność i interakcje japońskich i amerykańskich niemowląt oraz ich matek. Co wiemy, co chcemy wiedzieć i dlaczego chcemy wiedzieć. W: A. Brzezińska, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 64-106). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Brzezińska, A. (2000a). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brzezińska, A. (2000b). Psychologia wychowania. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (tom III, s. 223-253). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Carey, W. B. (1986). The difficult child. *Pediatrics in Review*, 8 (2), 39-45.
- Erikson, E. H. (1964). Human strength and the cycle of generations. W: E. H. Erikson, *Insight and responsibility. Lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight* (s. 111-157). New York-London: W. W. Norton and Company.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity. Youth and crisis*. New York-London: W. W. Norton and Company.
- Erikson, E. H. (1987). A memorandum on identity and Negro youth. W: S. Schlein (red.), *A way of looking at things* (s. 644-659). New York-London: W. W. Norton and Company.
- Erikson, E. H. (1995). Zabawa i aktualność. W: A. Brzezińska, T. Czub, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka* (s. 232-269). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
-
- Erikson, E. H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Havighurst, R. J. (1981). *Developmental tasks and education*. New York: Longman.
- Hinde, R., Stevenson-Hinde J. (1994). W: A. Brzezińska, G. Lutomski (red.), *dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 45-71). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Jakobson, R. (1976). Poetyka w świetle językoznawstwa. W: H. Markiewicz (red.), *Współczesna teoria badań literackich za granicą* (tom II, s. 22-68). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jarymowicz, M. (2000). Psychologia tożsamości. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (tom III, s. 107-125). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lewicki, A. (1969). Co to jest psychologia kliniczna?. W: A. Lewicki, (red.), *Psychologia kliniczna* (s. 10-20). Warszawa: PWN.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. W: J. Adelson (red.), *Handbook of adolescent psychology*. New York: John Wiley.
- Mead, M. (1978). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa: PWN.
- Newman, B. M., Newman, Ph. R. (1984). *Development through life. A psychosocial approach*. Homewood, Ill.: The Dorsey Press.
- Obuchowski, K. (1983, wyd. IV). *Psychologia dążeń ludzkich*. Warszawa: PWN.
- Obuchowski, K. (1985). *Adaptacja twórcza*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Oleszkowicz, A. (1995). *Kryzys młodzieńczy – istota i przebieg*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rorty R. (1993). Edukacja i wyzwanie postnowoczesności. W: Z. Kwieciński, L. Witkowski (red.), *Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach* (s. 96-102). Warszawa: Edytor.
- Schaffer, H. R. (1981). *Początki uspołecznienia dziecka*. Warszawa: PWN.
- Schaffer, H. R. (1994a). Społeczny kontekst rozwoju psychobiologicznego. W: A. Brzezińska, G.

- Lutomski (red.). *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 72 - 95). Poznań: Zysk i S-ka.
- Schaffer, H. R. (1994b). Wczesny rozwój społeczny. W: A. Brzezińska, G. Lutomski (red.), *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 96 - 124). Poznań: Zysk i S-ka.
- Schaffer, H. R. (1994c). Wzajemność kontroli we wczesnym dzieciństwie W: A. Brzezińska, G. Lutomski (red.) *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 125-149). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Schaffer, H. R. (1994d). Epizody wspólnego zaangażowania jako kontekst rozwoju poznawczego W: A. Brzezińska, G. Lutomski (red.), *Dziecko w świecie ludzi i przedmiotów* (s. 150-188). Poznań: Zysk i Spółka Wydawnictwo.
- Schaffer, H. R. (1995a). Przystawianie zasad dialogu. W: A. Brzezińska, T. Czub, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka* (s. 89-123). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Schaffer, H. R. (1995b). Rozwój języka w kontekście. W: A. Brzezińska, T. Czub, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka* (s. 164-192). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Schaffer, H. R. (2004). Schaffer, H. R. (2004). *Introducing. Child psychology*. Malden, MA: Blackwell Publishing (wydanie polskie pt.: *Wprowadzenie do psychologii dziecka*. Warszawa, 2005 – w druku, Wydawnictwo Naukowe PWN; przekład: Aleksander Wojciechowski, redakcja naukowa: Anna Brzezińska).
- Schieffelin, B. B., Ochs, E. (1995). Socjalizacja języka. W: A. Brzezińska, T. Czub, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko w zabawie i świecie języka* (s. 124-163). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Siciński, A. (2000). *Styl życia, kultura, wybór*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Thomas, A., Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner and Mazel.
- Waterman, A. (1982). Indywidualizm i współzależność. *Nowiny Psychologiczne*, 3, 1-21.
- Wygotski, L. S. (1971). Problem rozwoju wyższych funkcji psychicznych. W: L. S. Wygotski, *Wybrane prace psychologiczne* (s. 18-64). Warszawa: PWN.